

ÇEVİRİ

İslâm Toplumlarında İktâ'nın Ortaya Çıkışı * Emergence of İktâ in the Muslim Society

Kâzım Yaşar KOPRAMAN**

Nihat YAZILITAŞ***

Altan ÇETİN****

Öz

İktâ'nın İslâm toplumlarında siyasi ve ekonomik konularda son derece büyük bir önemi vardır. Tercüme edilen bu makalede iktâ nizamının ortaya çıkışı ele alınmıştır. İktâ'nın tarihi süreçte gelişmesi ve değişmesi makale içinde tahlil edilmiştir. Bu konu ele alınırken iktâ'nın çeşitlerine de işaret edilmiştir. Makalede Abbasiler, Emeviler ve sonrası Türk hakimiyeti devirlerinde iktâ nizamındaki değişmeler tetkik edilmiştir. Bu konu ele alınırken özellikle Askerî İktâ nizamının zuhuruna işaret edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İktâ, İslâm, Emeviler, Abbasiler

Abstract

İktâ system had an important influence on political, economical affairs in the Muslim society. In this translated article, İktâ system and its emergence was elucidated. In the article iktâ not only as a theoretical issue but also its historical process was examined. İktâ's establishment and improvement was analysed. Also İktâ types was investigated. In the article improvements in iktâ in the Umayyad,

* 'Abdulazîz ed-Dürî, "Neş'et el-İktâ' fî el-Muctemeûât el-İslâmî", el-İctihâd, S.1, Sonbahar 1987, Dâr el-İctihâd, Beyrut, s.243-267 başlıklı makale, Arapça aslından,

** Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, Fen-Ed. Fak.,

*** Yrd. Doç. Dr., Niğde Üniversitesi, Fen-Ed. Fak., Tarih Böl., ve ****Dr., Gazi Ün., Fen-Ed. Fak., Tarih Böl., tarafından tercüme edilmiştir. Makalede verilen dipnotlar makalenin aslına uygun olarak tercüme edilmiştir.

**** Bu makale Mecellet el-Mecma' el-İlmî el-İrâkî Sayı:20 (1970), s.3-24'te yayınlanmıştı. O vakitler Kudâme b. Cafer'in kitabının Harac ve İktâ bölümleri henüz yayınlanmamıştı. Bu sebepten Profesör Abdulazîz ed-Dürî kitabın elyazmasını kaynak olarak kullanmıştır.(Yayınlayan)

Abbasid and Turk sovereignty also was elucidated. The emergence of the Military İktâ System was indicated in the article.

Key Words: *İktâ, İslam, Umayyeds, Abbasids*

Becker, Poliak, Lambton, Claude Cahen gibi bazı araştırmacılar ıktâ konusunu ele almış olmalarına rağmen konu hâlâ daha geniş incelemelere muhtaçtır.

Konuya girmeden önce bazı noktaları vurgulamak istiyoruz. Bir bölgenin ya da herhangi bir dönemin tarihini mevzubahs eden çalışmalar umumî sonuçlara ulaşmak için yeterli değildir; özellikle bu çalışma yöntemine ait değilseniz.

Ortaçağ'daki Avrupa ıktâmı İslâmî ıktâ'ın hududlarını belirlemek için esas almak karışıklıklara sebep olur. Çünkü Ortaçağlarda, İslâm âleminde, ıktâ sistemine rağmen şehir hayatı ve ticaret bir hayli gelişmişti.

Öte yandan, tarih kitapları ıktâ konusunu işlemede fıkıh kitaplarından farklılık gösterirler. Birinciler konunun amelî yönünden bahsederken, fıkıh kitapları nazarî (teorik) bilgi verirler. Bu sebepten olayların bir kısmını delil olarak gösterirken bazılarını red veya tefsir ederler. Buna rağmen bunlarda mühim ipuçları vardır.

İslâm tarihi boyunca ıktâ kelimesi farklı anlamlar kazanmıştır. İktâ kelimesinin bu anlamları devirlerin değişmesiyle farklılaşmış, bazan aynı devir içinde de farklılaşmalar olmuştur.

el-Makrizî, Mısır hakkında diyor ki: "Emevî ve Abbasî halifeleri, Mısır arazisini, kendi adamlarına ıktâ ediyorlardı. Fakat bu uygulama günümüzdeki gibi değildi, Mısır'ın **harâc** gelirleri, asker (maaşlarına) ve diğer zaruri giderlere sarf edildikten sonra artanı, Beyt el-Mâl'e kalıyordu. İktâ edilen arazi onu ıktâ edenin mülküydü. Sultan Salâh ed-Dîn b. Yûsuf zamanından itibaren günümüze kadar gelen uygulamada ise Mısır arazisinin tamamı sultan, ve onun ümerâsı ile askerlerine ıktâ edilmektedir"¹. O, böylece ıktâ nizamındaki değişimi özetlemekte; ıktâ'ın asker (maaşı) olarak umumileşmesini anlatmakta, "**harâc** arazisi" ve "mülk arazi" de dahil olmak üzere araziye muhtelif nevilere ayırmakta ve böylece çiftçinin toprağa bağlanarak yeni mükellefiyetler altına sokulması gibi farklı bir uygulamanın başlangıcına işaret etmektedir².

¹ el-Makrizî, **el-Hitat**, (Bulak), I, 97.

² a.e., I, 85-87; **İğâset el-Umme**, II, 45-47.

Bazı araştırmacılar, ıktâın ilk İslâmî devirlerdeki mahiyetinden askerî ıktâ dönüşmesini açıklamaya çalışmışlardır. Bununla ilgili iki görüş ortaya çıkmıştır. Bunlardan birincisine göre (Lokkegaard ve Pigulevskaja) ıktâ'nın kökleri İslâm'dan önceki mahallî uygulamalardadır. İkincisine göre (Poliak, Lambton, Cahen), hilâfetin zayıflığı, gelirlerdeki azalma ve askerlerin sultasının ve isyanlarının artması bu değişime sebep olmuştur.

İktâ'ın, zamanla değişik anlamlar kazandığını; bir şahsa daimi mülk olarak veya kayd-ı hayat şartıyla ya da belirli bir müddetle verilirken, maaş yerine arazinin gelirinin verildiği; **savâfi**, **mevât** veya **halifelik arazisi**'nden ıktâ verilirken **harâc**'a tâbi araziye de içine alarak ıktâ'nın genişlediğini görüyoruz. İktâlar Hicrî üçüncü asrın sonları ile dördüncü asrın başlarında, belirli durumlarda, maaş (er-revâtib) karşılığı olarak verilirken, Büveyhîlerin Irak'a hâkim olmalarından sonra, burada önemli bir değişiklik hâsıl oldu ki bu, askerlere maaş yerine ıktâ verilmesi ve bütün arazi çeşitlerini kapsamasıdır. İşte bu "askerî ıktâ" olup, zaman ve mekâna bağlı olarak çeşitli şekiller almış ve sonunda irsî hâle gelmiştir. Daha sonra Selçuklular zamanında **muktâ**'ya geniş mahalli güç de sağlayan belirli sayıda asker hazırlama mükellefiyeti yüklenmiştir. Büveyhîlerin yaptığı şey geçmişteki uygulamaların gelişerek devamı olmayıp, yeni bir anlayış ve yönelişin ifadesiydi. Başlangıçtaki değişim çizgisi ıktâ'nın "askerî ıktâ" hâline dönüşmesiyle sonuçlandı. Asya ortalarından Mısır'a kadar hâkim olan bir düzen haline geldi.

Bununla birlikte bu değişimi anlayabilmek için umumî gelişmeleri ve büyük mülkiyetlerin ortaya çıkışını, daha sonra "askerî ıktâ"ları oluşturan ve geliştiren şartları incelemek gerekir. Burada, ıktâ'nın İslâm öncesi köklerine ve daha sonra, İslâm toplumunda hâsıl olan gelişmelere bir göz atmak uygun olacaktır.

Lokkegaard, ıktâın ilk tohumunun, toprağa aristokrat ailelerin (oligarşi) hükmettiği vahalarda yaşayan insanlar tarafından atıldığı, ve sonra bu tohumun bir taraftan, **Locatie** (vergi tahsilini teminat altına alma) diye bilinen Hellenizm Nizamı tesirindeki Teokratik Devlet çerçevesinde ve diğer taraftan, reyanın arazisini esasında devletin veya hükümdarın mülkü olarak gören İran anlayışı dahilinde neşv ü nema bulduğu görüşündedir. O, bunu "**ed-Damân**" ve "**el-İlcâ**"yla bir yönüyle Abbasî Devleti'nde, diğer yönüyle hudut (sugûr) bölgelerindeki "askerî ıktâ"da görmektedir. Onun görüşüne göre, askerî ıktâ'nın daha sonraki genişlemesi, ıktâ'nın esasında bir değişiklik olduğunu değil, bilakis askerlerin rolünün ve öneminin arttığı ve müteakiben, ıktâ ile verilen imtiyazların askerlere intikal ettiği anlamına gelmektedir³.

³ Bkz: Lokkegaard, *İslamic Taxation in the Classical Period* esp, s.38.

Persler ve Sasanîler devrindeki ıktâ üzerine yaptığı çalışmasında, Pigulevskaja, ıktâ'ın ortaya çıkışını (Miladî üçüncü ve dördüncü asırlarda) "şehirlerin büyümesi ve çoğalmasında görmekte; bunu doğu ıktâ'ının zaruri bir şartı" olarak kabul etmektedir⁴. Bundan sonra o, İslâmî ıktâ'ya işaret etmekte ve; "Halifeler zamanında ıktâ'ın ortaya çıkışı, İslâm'dan önceki arazi mülkiyetinde ıktâ örneklerinin varlığına ve o vakitlerde çiftçilerin ıktâlarda çalıştırıldıkları gerçeğine dayanmaktadır" demektedir⁵.

Şimdi İslâm'dan önceki duruma bir göz atalım:

Sasanî Devleti'nin kurulması ile yeni bir soylu sınıf zuhur etmişti: "el-Ezâdhân". Bu sınıf, askerî hizmet karşılığında ıktâlara sahip oldu ve bundan yararlanarak eski soylu kabile eşrafına karşı güçlendi. Köyler, el-Ezâdhân sınıfının ıktâlarının ve imtiyazlarının temelini teşkil etti ve köylüler tedricî olarak adeta köleleşti. Mazdek hareketi (altıncı yüzyılda) eski soylu sınıfın daha da zayıflamasına sebep oldu. Bu hareket sona erdirildiğinde, üstünlük tamamen yeni soylu sınıfın eline geçti. Bunlar köylere ve çiftliklere sahip olup çiftçiler üzerinde de hükmetme hakkını elde ettiler. Hattâ vergi toplama işi daha aşağı seviyedeki soyluların (ed-Dehâkin) hakkı oldu. el-Ezâdhân atlılardan askerî birlikler techiz etmekle birlikte, muhariplerin çoğunluğunu çiftçiler oluşturuyordu. Çiftçiler, böylece köle statüsüne düştü; tamamen korumasız kalan çiftçiler, efendilerine tabi olarak, piyâde hâlinde savaşa katılıyorlardı⁶. İslâm fethi bu askerî düzeni yıkarken, Dihkânların çoğu vergi toplanmasına nezaret eder halde kalmışlardı.

Bizans İmparatorluğunda soylular, haiz oldukları fevkalade geniş siyasi güce ek olarak, geniş ıktâlara ve ayrıcalıklara sahiptiler. Miladî dördüncü asırdan beri, arazilerin köy topluluklarına verilerek bunların vergilerden müştereken sorumlu tutulmaları için teşebbüsler olduysa da bu soylulara engel olamadı. Dördüncü asırda soylular "himâye" hakkını (autopragia) ele geçirdiler. Bu, tahsildarların onların arazisine girememesi ve vergileri doğrudan kendilerinin vermesi anlamına geliyordu. Bu imtiyaz, tahsildarların zulüm ve baskıları ile birleşince küçük mülk sahipleri ve köylüler, arazilerini soyluların himâyesine bırakmak durumunda kaldılar. Böylece köylüler ve çiftçiler toprağa bağlı hâle geldiler. Miladî dördüncü, beşinci ve altıncı asırlardaki **himâye**'ye karşı -ya da soylulara sığınmaya karşı- çıkarılan kanunlar bu yönelişi durdurmaya yetmedi. Buna ilâve olarak miladî altıncı ve yedinci asırlarda imparatorluğun toprakları kiralama, satılma ya da ıktâ verilme yoluyla soyluların eline geçerek neredeyse bitecek hâle geldi. Diğer taraftan, ticaret ve medenî hayat, bu ıktâ düzeninin yanında

⁴ N. Pigulevskaja, *Les villes de L'Etat Iranien*, Paris, 1963, s.135-136.

⁵ a.e., s.157.

⁶ Bkz. A. Christensen, *L'Iran Sous Les Sassanides*, s.86; Pigulevskaja, a.g.e., s. 155.

gelişti. Soylular ve ıktâ sahibi efendiler, arazileri farklı yerlere dağılmış bile olsa kendileri şehirlerde yaşıyorlardı⁷.

Araplar gelince bu imtiyazları kaldırdılar ve vergi işlerini **âmil**'lerin uhdesine verdiler. Böylece, himâyeye sistemi, Emevîler devrinin ortalarında "el-İlcâ" şeklinde yeniden ortaya çıkıncaya kadar bir müddet kayboldu. Ancak Arap toplumuna bir bakış ıktâ'nın, bu gelişmeden önce arazi aristokrasisini meydana getirdiğini ve ilcâ'nın neredeyse hükümdar ailesinden ümerâyaya münhasır idiğini gösterir.

İslâm'dan önceki Arap toplumlarına gelince, burada iki duruma işaret etmek yeterlidir: Yemen'de büyük arazi mülkiyetleri ortaya çıkmıştı. Soylu ailelerin -ki bunlar genellikle kalabalık ailelerdir- elinde ıktâ veya ıktâ'ya benzeyen mülkler vardı. Onlar arazilerinde hür veya köle çiftçileri çalıştırıyorlardı. Arazi, kabilelere veya aşiretlere ıktâ edilmekle birlikte, tahsis, reisler ve şeyhler adına yapılıyordu. Reislerin ve şeyhlerin sultalarını artıran idarî sorumlulukları vardı. Bütün çiftçiler "şa'ab"ı teşkil ediyorlardı ve bunlar eşraf'ın himâyesi veya "zimmet"inde idiler. Mülk sahibi eşraf, melik ile birlikte, hükmeden ıktâ'lı zümreyi (oligarşi) oluşturuyordu⁸.

İslâm'ın ilke olarak bu ıktâ'lı eşrafın imtiyazlarını veya korumalarını ortadan kaldırdığını farz etmemiz mümkündür. Ancak, görüldüğü kadarıyla, büyük mülk sahipliği devam etmiştir. Gelecekteki gelişmelere tesiri bakımından bu durum ayrıca araştırılmaya değer bir husustur.

Arap Yarımadası'nda kabilelerin elinde geniş araziler vardı. Bu araziler kabilenin ortak malı sayılan otlaklar idi ve onları sahiplenmek câiz değildi. Ancak, bu kabileci mülkiyet, İslâm'ın su, ot ve ateş ortaklığı prensibiyle sınırlanmıştır. Buna ilâve olarak Ridde savaşları "el-Ahmâ"nın sınırlarını büyük ölçüde daraltmıştı. İslâmiyetin himâ'ya yaklaşımı, sadece devletin menfaatleri bakımından kabul edebileceği, doğrultusundadır⁹.

Arap fetihlerinin yeni ülkeler üzerinde tesirleri olmuştur. Fethedilen yerlerde takip edilen siyaset, toprağı işleyen çiftçileri yerlerinde bırakmak şeklinde idi. Ancak, özellikle Irak'ta fethedilen ülke topraklarının **ganimet** sayıldığına delâlet eden ve muhtemelen bu düşünce ile, bazı arazilerin dağıtıldığını gösteren, işaretler de vardır. Fakat uygulamadaki farklı değerlendirmeler ve insanları cihâd'a yönlendirme düşüncesi, buna mâni oldu. Arazi milletin malı olarak kabul edilerek, vergiler ve özellikle **harâc** karşılığında, eski sahiplerinin elinde bırakıldı. Kabileler de bu uygulamayı kabul ettiler. Ancak onların kendilerine has bir anlayışları vardı: Her ülkenin geliri orayı fethedenlere bölüştürülmeliydi. Kabileler bu görüşlerinden

⁷ Bkz.A. Ch. Johnson, C.West, Byzantine Egypt, *Economic Studies*, s.20,28-29; I. Bell, *Egypt from Alexander the Great to the Arab Conquest*, s.119-126.

⁸ Bkz. I. Ryckmans, *L'Institution Monarchique en Arabie Meridionale*, s.124, 178-182.

⁹ Bkz. el-Belâzûri, *Ensâb el-Eşraf*, V, 38.

vazgeçmediler ve bu onların araziye ve devlete bakışları üzerinde de etkili oldu¹⁰.

Diğer taraftan fetihler esnasında, öldürülen veya kaçan hâkim ailelerin veya soyluların arazisi ile umuma ait bazı arazi Beyt el-Mâl'e ve Halife'ye ait savâfi sayılarak, Halife'nin buraları niyâbeten kullandırması veya ıktâ etmesi uygulaması da vardı¹¹. Bir de 'arz el-Mevât denilen (ekilip-sürülmeyen; boş;çorak) veya el-Batiha'da olduğu gibi bataklık arazi var idi ki bu gibi araziler en geç Hicrî birinci asır ortalarından beri hâkimin izni ile kullanılabilirdi¹². Savâfi veya mevât arazilerin bağışlanması, en azından Hicrî birinci ve ikinci asırlarda, büyük arazi mâliklerinin doğuşunun asıl sebebi olmuştur.

İslâmiyetin ilk dönemlerinde Medine'ye ve daha sonra diğer ülkelere hicret etme, İslâm ümmetine katılmanın esası idi. İlk halifeler, kabileleri, askerî kuvvetlere katılmaya yeni şehirlere ve diğer merkezlere göç etmeye teşvik etmişlerdi ve bunu "atâ" sahibi olmanın şartı saymışlardı¹³. Bunun için kabilelere yerleşmeleri ve hayvanlarını beslemeleri için, dâimi ve muvakkat statüde, topraklar verildi. Ancak bundan "himâye" fikri çıkarılamaz¹⁴. Bazı kabileler ise sahil şehirlerine (revâbit) yerleştirilmiş; şehrin gelişmesini ve istikrarını teminat altına almak için, kendilerine arazi ıktâ edilmişti¹⁵. Bu ıktâ'ların esasta Diyâr-ı Rebi'a ve Diyâr-ı Mudar gibi bölgelerdeki kabilelerin ıktalarından farkı yoktu¹⁶.

Kaynaklarımız, şehir halkının (özellikle Kureys) mülk arazi edinmekte öncü olduklarını, onları çok geçmeden, kabilelerin ileri gelenlerinin takip ettiğini bildirirler. İlk defa arazi ıktâ edenler halifelerdi. Hulefâ-yı Râşidîn ıktâlar vermiş ve üçüncü halife 'Osman b. 'Affân bunda diğerlerinden daha ileriye gitmiştir. Bu verilen ıktâ'lar mütevâzi olmakla birlikte, bazıları büyük bir arazi parçası veya köy idi¹⁷. Bazı kişilerin satın alma yoluyla mülklerini genişlettiklerini göz önünde bulundurursak; bazı kabilelerin hoşnutsuzluklarına sebep olan bu durumu, Talha ve Zübeyr gibi büyük arazi sahiplerinin nasıl ortaya çıktığını daha iyi anlamamızı sağlar¹⁸.

¹⁰ a.e., s.40.

¹¹ Taberî, I, 205, 237-241, 246; el-Belâzurî, Futûh el-Buldân, s.372-373; Ebû Ubeyde, el-Emvâl, s.738-744.

¹² Belâzurî, Ziyâd b. Ebîhi hakkında şöyle demektedir: "Bir kişiye arazi iki seneliğine imar etmesi için veriliyordu. Eğer bunu yapmazsa elinden geri alınıyordu.", Futûh, s.505-506; Bkz. Kudâme, el-Harâc Yazması, s.74b.

¹³ Bkz. İbn Asâkir, I, 175;eş-Şeybânî, Şerh es-Siyer el-Kebîr, I, 94-95;et-Taberî, I, 2414.

¹⁴ el-Belâzurî, Futûh, s.3; s.243,328.

¹⁵ el-Belâzurî, Futûh, s.175, 201, 202, 378, 482.

¹⁶ a.e., s.245, 348.

¹⁷ Ebû Ubeyd, el-Emvâl, s.278; el-Belâzurî, Futûh, s.384,480,489-490;et-Taberî, I, s.237.

¹⁸ Bkz. Sâlih el-Alî, Hicrî birinci asırda Hicaz'da Mülk Araziler, Mecellet el-Arab, s.961 ve sonrası; et-Taberî, II, 1952-1954; İbn Zübeyr, ez-Zehâ'ir, s.204-205.

Emevîler devrinde ıktaların tevcihinde genişleme meydana gelmiştir. Bu Muâviye döneminde başladı; 'Abdumelik b. Mervân devrine gelindiğinde Şam'daki **es-Savâfi**'nin tamamı Kureys'e ve diğer kabilelerin eşrafına ıktâ edilmişti¹⁹. Bundan sonra, baskılar sonucunda, **harâc** arazilerinin satın alınmasına da göz yumuldu. Bu uygulama Velid b. 'Abdumelik zamanında başladı ve 'Ömer b. 'Abdulazîz'in kısa hilafet dönemi hariç Emevî Devleti'nin sonuna kadar devam etti²⁰.

el-Mevât arazinin ihya edilmek şartıyla ıktâ edilmesi, özellikle **es-Sevâd**'da, mülkiyetin önemli kaynaklarından birisiydi. Böyle ıktâ'ların mesahası 60 ilâ 8000 cerîb arasında değişiyordu²¹. Böylece, Hicrî birinci asır sona ermeden, Kûfe ve Basra muntakalarında geniş ıktalar ve büyük mülkler ortaya çıktı. Basra'nın sevâd'ında ıktâ arazilerini sulamak için kanallar açılması mutad bir hâle geldi²². Mülk sahipleri çiftliklerinde köleler istihdam ettiler. Haccâc zamanındaki Zencî isyânında ortaya çıktığı gibi, toprakta çalıştırmak üzere Afrika'nın doğusundan çok sayıda köle getirildi²³.

Bazı ümerâ devirlerinin en büyük toprak sahipleri idiler. Meselâ, Mesleme b. 'Abdumelik **es-Sevâd**'daki topraklarını sulamak için **es-Sibeyn** kanallarını açtırmak ve ve teressübatı temizlemek için harcadığı üç milyon dirhem karşılığında **el-Batîha**'daki çok geniş araziye ele geçirmişti²⁴. Süleymân b. 'Abdumelik, Yezîd b. Muhelleb'e çok sayıda akarsu ve köyler ihtiva eden geniş bir ıktâ vermişti²⁵. Hâlid el-Kasrî bunun en meşhur misâlini temsil eder. Kendisinin **es-Sevâd** arazilerinden elde ettiği yıllık ortalama gelir on milyon dirhemdi²⁶.

Satın alma ya da ıktâ suretiyle arazi sahibi olma artarak devam etti. Duraklamak bir tarafa bazı kişiler başkalarına ait olan **es-Savâfi** ve **el-Mevât** gibi arazileri ele geçirmek için türlü yollara baş vurdular. Meselâ, Âl-i Ebi Bekre'nin ıktâ'ı 100 cerîb iken Emevî devrinin sonunda bunun mesahası 1000 cerîb'e ulaşmıştı²⁷. İbn el-Eş'as isyânı akabinde, Kûfe'deki mülk sahipleri, Kûfe Divânı'nın kayıtlarını kasdı olarak yaktıktan sonra, **es-Savâfi** araziden çok geniş yerleri istilâ etmişlerdi²⁸.

Elimizde, Emevî devrinin ortalarında **el-İlcâ**'nın mevcûdiyetine işâret eden bilgiler vardır. Bu usûl geniş mülklerin oluşmasının diğer bir yolu idi.

¹⁹ Tehzîb İbn Asâkir, III, 184.

²⁰ a.e., s.184-185.

²¹ Bkz. el-Belâzürî, **Futûh**, s.501,503,505-506; **el-Cerîb**=1092 metrekare

²² Basılı nüsha, s.503-504.

²³ el-Belâzürî, **Ensâb**, K.2, s.6b-7a.

²⁴ el-Belâzürî, **Futûh**,(Ofset Baskı), s.244.

²⁵ a.e., s.17.

²⁶ **Ensâb el-Eşrâf**, K.2, 148b-149b.

²⁷ el-Belâzürî, **Futûh**, s.509; karşılaştır, s.519.

²⁸ el-Belâzürî, s.380-381.

Azerbaycan, Ermeniyeye ve **es-Sevâd**'da olduğu gibi, bazı köyler "himâye" talebiyle veya emirin durumunu güçlendirmek maksadıyla, buna dâhil edildiler. Bazen de toprak sahipleri ve çiftçiler, tahsildarların zulmünden kurtulmak ve bazı vergilerden kaçmak için bunu yaptılar. Çiftçiler, mutad olarak, arazilerini, nüfuzlu bir emirle, "himâye" altına alıyorlardı. Bu yolla köylerin ve arazilerin korunduğuna dâir Mesleme b. 'Abdilmelik ve Mervân b. Muhammed'e ait iki sahiplik örneği vardır. Genel olarak, bu sistemde arazinin mülkiyeti "el-himâ" statüsünde bulunurken, arazilerin fiili sahipliği, asıl sahipleri ile yanlarındaki çiftçiler arasında el değiştiriyordu²⁹.

Diğer taraftan İran'da bazı dihkân'lar, fetih esnasında yaptıkları veya Irak'ta olduğu gibi İslâmiyeti kabul etmek suretiyle, ıktâ'larını ve geniş arazilerini ellerinde tuttular ve vergileri toplamayı da sürdürdüler³⁰. Ancak İslâmiyetin yayılması, tedricen bunların nüfuzlarını azalttı ve hattâ yer yer, Araplar arasında mülkiyetin genişlemesi, arazilerini de daralttı. Bu sebeple, Fars bölgesinde olduğu gibi, bazı dihkânlar mülklerini korumakla birlikte ilcâ'ya yöneldiler. Belki de bu şartlar Mâverâünnehr ve Taberistan gibi İran'ın uç bölgelerinde, ıktâ'ın yayılmasının sebebini açıklayabilir. Çünkü buralarda İslâmiyetin yayılması yavaş olup Arap hâkimiyeti de daha geç yerleşmiştir³¹.

Köy toplumlarının dayanışması ve gücü, arazi satın alınması ve ilcâ sebebiyle ve muhtemelen câbî'lerin zulmü sebebiyle bozuldu. İslâmiyet'e göre çiftçiler hür insanlardı. İstedikleri takdirde topraklarını bırakıp gidebilirlerdi. Bu sebeple köyden şehre göç mutad bir hâle gelmiş, hattâ bu durum Irak'ta ve bir dereceye kadar Mısır'da ziraatı tehdit edecek kadar genişlemişti. Bazı idâreciler, buna mâni olmak için, tedbirler düşünmeye başlamışlardı³².

Bütün bu gelişmeler, kabilelerin ileri gelenlerini toprak sâhibi aristokratlar hâline getirdi. Bu, aristokratlar arasında ve bütün kabileler arasında bazen çok büyük çapta uçurumlar açıldı ve büyük toprak sahibi Araplar arasında bile, şikâyetlere sebep oldu. Yezîd b. Velîd H. 126 yılındaki bir hutbesinde, sulama kanalları kazdırmayacağı ve mülk sahibi olmayacağını vaad etmişti³³.

Abbâsî Devleti, toprak konusunda, yukarıda bahsedilen yönelişleri zayıflatmadı, aksine güçlendirdi. Ticaretin gelişmesi sermaye terakümünü ortaya çıkardı. Bu da arazi satın almayı ve geliştirmeyi mümkün kıldı. Arazi sahibi olmak şeref ve servetin sembolü hâline geldi.

²⁹ Bkz. el-Belâzûrî, *Futûh* (Tıpkı Basım), s.178,213, 460-461;Kudâme, *el-Harâc*, s.241.

³⁰ Bkz. et-Taberî, I, 2899; *Ensâb el-Eşrâf*, s.117a, 881-882.

³¹ Bkz. en-Narşahî, *Tarihu Buhâra* (İngilizce Terc.),s.54,60-62;Bkz. el-İstahri, s.158.

³² el-Belâzûrî, *Ensâb*, K.2, s.11a-b, 71b.

³³ et-Taberî, II, 1834-1835.

Abbâsîler araziye çok önem verdiler: Emevîlere ve onların ümerâsına ait olan arâziyi istilâ ettiler; Hilafete ait arazi için husûsî bir "divân" kurdular; bu arazileri, kanallar açmak, ıslah etmek, satın almak veya müsâdere etmek gibi yollarla genişlettiler. Hilâfete ait arazi fevkalâde geniş ve zengin olup, halifelîğin her tarafına yayılmıştı³⁴.

el-İlcâ usûlünün yeni iktâ'ların oluşturulmasına etkisi olmuştur. Elimizde bu konuda bazı örnekler vardır. Bir mülk sahibi, el-Mansûr'a, **âmil**'in adaletsizliğinden şikâyet edip, eğer Halife araziyi kendi ismine tescil ettirmeyi kabul ederse, ona, elde edeceği ürünün dörtte birini vereceğini vademişti³⁵. Diğer bir mülk sâhibi, Ebû Eyyûb el-Meryânî'ye gelerek şöyle demişti: "Ahvâz'da arazim var. Burada **âmil**'ler üzerime geldiler. Eğer Vezir bana adını ödünç verirse, ben Vezire her sene yüz bin "dirhem" öderim"³⁶. Kâsım b. er-Reşîd'in vâililiği esnasında "Zencân halkı onunla güç kazanmak, yağmacılara karşı korunmak ve **âmillerin** zulmünden kurtulmak için, arazilerini onun himâyesine (ilcâ) bıraktılar. Onun adına bir satış belgesi düzenleyerek üzerine artık onun çiftçileri olduklarını, bu arazinin o günden itibâren onun olduğunu yazdılar." Burada çiftçilerin yağmacıların şerrinden ve **âmil**'lerin zulmünden emin olmak için, "himâye" yoluna başvurduklarını görüyoruz. Bu sebeple arazinin Kâsım'a satış akdini imzaladılar ve onun çiftçileri oldular. Kâkzân çiftçileri de gelerek arazilerini Kâsım'ın himâyesine (ilcâ) bıraktılar. Onun için Beyt el-Mâl 'öşr'ü dışında ikinci bir öşürü vermeyi kabul ettiler ve onun diyâ'ı oldular."

Fırat kenarındaki eş-Şu'aybe halkı, Alî b. er-Reşîd'e gelerek, eğer ortalıktaki el-mukâseme hisseleri arttırılırsa, kendi arazilerinde onun adına çiftçi olacaklarını söylemişler ve ona yüzde onluk bir hisse ödemeleri şartıyla anlaşmışlardı. el-Me'mûn zamanında (el-Cebel) bölgesindeki bozkır (el-mefâze) halkı gelerek, bütün ahâlinin rızasıyla "kendilerini yağmacılar ve saireden koruması karşılığında (rakabe), topraklarında onun adına çiftçilik yapmak' istediklerini bildirmişler, o da onların bu isteğini kabul etmiş ve arazilerin imarı ve ıslahı için desteklenmelerini ve onlara yardım edilmesini emretmiş, böylece o bölge **Halifelik Toprakları**'ndan olmuştu³⁷. Bu şekilde el-İlcâ (himâye) pek çok arazi ve köyü Halifenin husûsî mülkü hâline dönüştürmüştü. Elimizde Abbâsîler devrindeki **âmil**'lerin çiftçilere ve köylülere zulmettiklerine ve onları soyduklarına dair pek çok vesika vardır³⁸. Bu durum iktisadî gelişmelerle birlikte iktâ'nın gelişmesine yardım etti. Böylece sadece Hicrî ikinci asır sonlarında **es-Sevâd** içinde iktâların geliri (ki onda bir nibette idi); 4 milyon dirhem'e ulaşmıştı. Halbuki Hicrî 304 yılında Basra'nın sadaka gelirleri yekûnu 6 milyon dirhem idi³⁹.

³⁴ ed-Dûrî, el-'Asr el-'Abbâsî el-Evvel, s.273.

³⁵ et-Tenuhî, Nişvâr el-Muhâdara, C.8, s.76.

³⁶ el-Cahşiyarî, el-Vuzerâ, s.118.

³⁷ Belâzûrî, Futûh, s.437.

³⁸ el-Dûrî, el-'Asr el-'Abbâsî el-Evvel, s.263 ve sonrası.

³⁹ Kudâme, el-Harâc, s.229; İbn Hurdazbih, s.59; Ebû Yûsuf, el-Harâc, s.68.

el-Makdisî, Fars'taki arazinin çoğunun ıktâ olduğunu kaydediyor⁴⁰. O, bazı İnan soylularının muayyen bir miktar para karşılığında, arazilerini ellerinde tutabildiklerini⁴¹ ancak onların da sayısının çok azalmış olduğunu; fakat bu sırada Arap soyundan olanların mülklerinin genişlediğini zikreder. Böylece Araplar arasından ıktâ ve büyük mülk (arazi) sahibi yeni bir güçlü sınıf ortaya çıkmıştı. Bunlar mutad olduğu üzere şehirlerde yaşıyorlardı. Hicrî üçüncü ve dördüncü asırlarda çiftçilerin adalet için ve mülk sahipleri aleyhine olan isyanları desteklemeleri, bu gelişmelerden duyulan rahatsızlığın derinlik ve genişliğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir⁴². Zencî ayaklanması (H. 255-270) Basra bölgesindeki ıktâ sahalarının genişliğini ve arazideki köle sömürsünü ortaya çıkarmıştır. Bu ayaklanma aynı zamanda sermayenin oluşumunda ticaretin rolünü ve köle ticaretinin boyutlarını da ortaya koymaktadır. Zencî İsyânı, tabiatıyla mahdud insanlara hitap etmesine rağmen, çevredeki pek çok köyden büyük destek gördü. Bu destek köy toplumundaki çöküşün ve ıktâ sahibi efendilerin baskısından duyulan memnuniyetsizliğin de bir delilidir⁴³. Karmatî hareketi (Hicrî üçüncü asrın sonu), özellikle de **es-Sevâd** arazisindeki çiftçilerden büyük destek gördü. Kûfe'deki Karmatî propagandacısının ilk sözleri şu idi: "Bu köyü sulamak, ahalisini zengin etmek, onları kurtarmak ve efendilerinin servetini, avuçlarına koymak için emir aldım"⁴⁴. Propagandacıların faaliyetleri karşısında hükümetten ilk yardım isteyenler ıktâ ve ed-diyâ' sâhipleri oldular. **es-Sevâd**'daki isyân kontrol altına alındığında, **âmil**'ler "isyancıların çiftçilerin ve işçilerin isyancılara katılarak **es-Sevâd**'a zarar vereceklerinden korkarak" daha mutedil bir siyâset takip etmeğe başladılar"⁴⁵.

Hicrî üçüncü asırda, Abbâsîler, Türklerden celbettikleri paralı askerlere dayandılar. Bu onların otoritelerinin sarsılmasına sebep oldu. Ayrılık hareketlerini ve sosyal ayaklanmaları güçlendirdi. Hicrî dördüncü asrın ilk çeyreğinin sonunda, askerler emîr el-umerâ'nın başkanlığında siyâsî parçalanmışlık ve malî karışıklıklar içindeki hilâfete tam olarak hâkim oldular. Aradan on yıl geçmeden Büveyhîler Irak'ı istila ettiler ve geniş ölçüde askerî ıktâ usulünü uyguladılar⁴⁶.

⁴⁰ el-Makdisî, **Ahsen et-Tekâsîm**, s.461.

⁴¹ Barthold, **el-Hadârât el-İslâmiyye**, s.64-65.

⁴² Cürçân'daki el-Mâzyâr isyanı (224h.) olduğunda "İsyancılar arazi sahiplerinin mallarının yağmalanması için köylüleri teşvik ettiler ve malikene sahiplerinin malları yağmalandı" (el-Taberî, III, s.1269) malikane sahiplerinin çoğunun Araplardan oluştuğunu bildiriyor.

⁴³ ed-Dürî, **Dirâsât fî el-'Usûr el-Abbâsî el-Mutaahhira**, s.57 ve devamı.

⁴⁴ İbn el-Cevzî, **el-Muntazam**, V,113.

⁴⁵ et-Taberî, III, s.2202.

⁴⁶ ed-Dürî, **Dirâsât**, s.12 ve sonrası.

Burada askerî iktâ'nın başlangıcı hakkındaki görüşlere değinmek uygun olacaktır. Poliak, "askerî iktâ" usulünü Türk-Moğol topluluklarına dayar ve askerî iktâ'nın Gazneli Mahmûd zamanında başladığını, daha sonra Selçuklulara geçtiğini ileri sürer⁴⁷. Fakat Bosworth, ilk Gaznelilerin askerlere ücret olarak para verdiklerini, iktâ'nın onlarda Sultan Mes'ûd'tan sonra ortaya çıktığını söyledikten sonra, Köprülü'nün "Gaznelilerin bunu Selçuklular'dan iktibas etmiş" olabilecekleri tahminine işaret eder⁴⁸. Lambton ise bu "askerî iktâ"nın köklerini Hicrî dördüncü asırda görür; bunun iktisadî değişiklikler muvâcehesinde paraya olan ihtiyacın bir sonucu olduğunu ve o zaman mevcut olan "el-iğâr"da ve "ed-Damân"da bunun köklerinin bulunduğunu söyler. Cl. Cahen'e gelince, onun görüşüne göre "askerî iktâ" Büveyhîlerden önce de vardı ve Büveyhîlerin iktidarı esnâsında, bu uygulama, bir asır önce başlayan, askerlerin hâkimiyetini zirveye taşımıştır.

Bana göre; Büveyhîlerin izlediği yol, "askerî iktâ"nın başlangıcında bir merhalelidir. Selçuklular, Büveyhîler'in başlattıkları bu usulü tamamlamışlardır. Bana göre; Büveyhîler fethedilen arazinin gazâ hakkı, ganimet olduğunu kabul eden kabile anlayışından hareketle, İslâm'ın arazi anlayışına itibar etmemişlerdir. İşte bu anlayış iktâ'da önemli bir değişim noktasıdır.

Hicrî dördüncü asrın başındaki duruma baktığımızda, arazi iktâ'nın, verâset hakkı da dâhil olmak üzere, tam bir mülkiyeti ifade ettiğini ve iktâların, mutad olarak, bu neviden olduğunu görürüz⁴⁹. Ancak, halifenin istediği zaman mülkiyetini sona erdirebileceği, mülkiyeti geçici olan iktâ'lar da vardı. Bu tür iktâ'ların hepsi "müsterce'ât" olarak isimlendirilirdi⁵⁰. Yine, arazinin, kira mukabilinde, iktâ edildiğine dair işaretler de vardır. Bu nevi iktâlar sınırlı sayıda olup, "mukâseme"ye yakındır⁵¹. Yine elimizde Boğa, Vâsîf, Muhammed b. Abdullah b. Tâhir ve Beckem gibi kumandan ve emîrlere ait iktâlar'ın bulunduğu dâir bilgiler varsa da bunlar da esasta diğerlerinden farklı değillerdi⁵². Hicrî üçüncü asrın sonlarında, maaş yerine veya tahsisatlarını tamamlamak üzere, vezirlere verilen iktâ'lar da vardı ki bu da alışılmış bir uygulamaydı. Yine, bu kabilden, biraz daha farklı, başka iktâ'ların bulunduğunu da söylemek mümkündür⁵³.

Bu konuda farklı idarî uygulamalar da vardı: Meselâ **vâlilik** ve **harâc**'ı elinde toplamış kumandanlar vardı. Hudutlardaki bazı stratejik bölgelerde bir

⁴⁷ Poliak, *Feodalité İslâmique*, R.E.I. v.193, s. 247.

⁴⁸ *Cambridge History of Iran*, V, 203 ve Prof. Gibb'in anısına yazılan kitaptaki makalesi.

⁴⁹ Bkz. Miskeveyh, V, 136, 374; es-Sâbî, *Tarih el-Vuzerâ*, s.257.

⁵⁰ Arîb, *Sılat et-Taberî*, s.145.

⁵¹ el-Kalkaşandî, III, 115-117; el-Maverdi, 189.

⁵² Bkz. et-Taberî, m.3, s.1535, 1456, 1769, 1524; el-Hemedanî, *et-Tekmile*, s.130-131.

⁵³ Miskeveyh, V, 132; es-Sâbî, s.23; et-Tenûhî, *el-Ferec ba'de eş-Şidde*, I, 137.

mıntaka bir emîre "mukâta'a" olarak verilir ve o "beyt el-mâl"e muayyen bir meblağ öder ve dilediği gibi ıktâ'ına tasarruf ederdi. Mu'nis örneğinde olduğu gibi, bir kumandana ıktâ verilir, o da ıktâ'nın gelirinden askerlerin maaşlarını (er-revâtib) öderdi⁵⁴.

Özel durumlar da vardı. Bir şahsa, İbn el-Furât örneğinde olduğu gibi vergiden **muâf** veya **iğâr**'da olduğu gibi, vergi nispeti düşürülmüş, ıktâ verilir ve bu şahıs câbî'lere muhatap olmadan, ıktâ'nın vergisini doğrudan kendisi öderdi⁵⁵.

Mevât arazi ve bazen de mirî araziler, ıktâ'nın kaynağı idi. Özellikle sâhibi vâris bırakmadan ölen "**harâc** arazisi"de bazen "ıktâ" edilirdi. **Harâc**'a tâbi arazilerin bütün müslümanlar için **fey**⁵⁶ kabul edildiği prensibini ve bu topraktan alınan **harâc**'ın da, vezir Ali b. İsa'nın dediği gibi, bu arazinin kira bedeli olarak kabul edildiği esasını unutmayalım⁵⁷.

Öte yandan vergi nizâmında da gelişmeler olmuştur. Hicrî üçüncü asrın sonlarından itibaren, bazı araziler, **es-Sevâd**'da bile, **ed-Damân**'a veriliyordu. Bu, beyt el-mâl'e uygun zamanda gelir sağlama çabaları içindeki Türk askerlerinin hâkimiyetiyle aynı zamana denk düşen kargaşa döneminden sonra ortaya çıkmıştır. "Dâmin" (himâyeci), hâkimin izni ile veya izni olmaksızın vergi tahsilini üstlenir, ancak hesapların tedkiki hükümete ait olurdu⁵⁸. "Dâmin" bir tüccar, bir devlet memuru ve hattâ bir kumandan bile olabilirdi. Kumandanların ve vezirlerin "dâmin" olması, hicrî dördüncü asrın başında vezîr Hâmid b. el-Abbâs'ın **es-Sevâd** dâmin'i olmasından sonra, yasaklanmıştır. Bu da hububât fiyatlarının yükselmesine yol açmıştır⁵⁹. Buna rağmen kumandanlara, meselâ Beckem'e H. 936/325 Ahvâz'ın dimân'ı verildi. Bu sırada o, merkezin kendisine hükmedemeyeceği kadar güçlüydü⁶⁰. "Damân" (himaye) mutad olarak sınırlı

⁵⁴ Bkz. Miskeveyh, VI, 39.

⁵⁵ Bkz. el-Kalkaşandî, XIII, 123-131, 129-143; ve Bkz. es-Sâbi, Kahire, s.36-37, 104.

⁵⁶ "Fey": Beytü'l-Mâl'e âid olan sair emvâle Fey' namı verilir. Fey' sözlükte mastar olarak "geri dönmek, şekil değiştirmek", isim olarak "gölge, ögle vaktinden sonraki gölge" anlamlarına gelir. Hukuk lisanında feyin tarifi şudur: Muharebe icrâ etmeksizin ve arkasında koşulmaksızın müşrikinden kendi kendine gelen mallar. Cizye, **harâc**, 'aşâr vesaire fey' cümlesine dâhildir.", Corci Zeydan, **Medeniyet-i İslâmiyye Tarihi**, (Ter. Zeki Megâmiz), c.1, İstanbul, 1327, s.197; Mustafa Fayda, "Fey", **D. İ. A.**, c.12, İstanbul, 1995, s.511.

⁵⁷ es-Sâbi, **el-Vuzerâ**, s. 338-339.

⁵⁸ Bkz. es-Sâbi, s.9 ve devamı, aynı şekilde Kahire baskısı, s.14-15, 37-38; Hâmi genellikle sulama sisteminden sorumlu oluyordu s. 40,51,45.

⁵⁹ Arîb, s.84-84; Miskeveyh, V, 74-75; Birisi şöyle söylüyor: "Ebû el-Hasan b. el-Furât kâtip Necah'a söylerken duydum; Fars'taki sadakaların korunmasını sordu: Himaye akdinde tüccardan veya âmilden veya zengin birinden olması tercih edilir. Ancak askerlerden olursa onlar, mallarından ayrılmasını isterler, onlara isyana teşvik ederek sultana itaatten çıkarlar; es-Sâbi s. 82.

⁶⁰ Miskeveyh, V, s.374.

bir zaman içindi ve sahibine toprakta çalışan insanlar üzerinde özel bir hak vermiyordu. Ancak bu usûlun iktisadî çöküşte payı vardır.

Hicrî dördüncü asrın başında “beyt el-mâl” bir krizle karşılaştı. Hilâfet bu krizi atlatabilmek için halifelîğe ait araziye satmak (nitekim bu arazinin bir kısmı 2.5 milyon dinâr'a satıldı), tüccarlardan mahdût miktarda borç almak, zaruret halinde ödünç para alabileceği merkezî bir resmî banka (sandık) kurmak, bütçe ve harcamaları daha dikkatli hazırlamak ve kontrol etmek gibi çarelere başvurdu. Fakat ordunun ve görevlilerin maaşını ödemek için “iktâ” verme yoluna gitmedi⁶¹.

334h.- 945m. yılında Büveyhîler Bağdad'a girdiklerinde durum böyle idi. Bu yıl sona ermeden, Deylem askerlerinin maaş (el-'atâ') talebiyle çıkardıkları kargaşadan sonra Mu'izz ed-Devle “askerî iktâ” usûlünü uygulamaya başladı⁶². Mu'izz ed-Devle kumandanlarına, has adamlarına ve askerlere maaş (el-'atâ') karşılığı olarak “iktâ”lar verdi. Bu iktâ'lar, müsâdere edilmiş arazilerden Halifelik arazileri, İbn Şîrzâd'ın arazileri ve diğerleri ve “harâc” arazi'lerdendi. Bu iktâ'lar, Kûfe bölgesindeki **es-Sevâd** arazinin en değerli kısmını kapsıyordu. Mu'izz ed-Devle vezirlerine ve üst düzey yöneticilerine iktâ'lar verdi. Arazinin mütebâki az bir miktarı da asker ve komutanların ileri gelenleri ve şehir ahâlisinden bazılarına “himâye” (damân) olarak verildi⁶³. Sonra Mu'izz ed-Devle, Türk askerlerinin iktâ'larını genişletti⁶⁴. Bazı bölgeleri Deylem'lilerin ileri gelenlerine verdi; buraları “tu'me” olarak kabul edildi⁶⁵. Bunu takip eden dönemde, Vâsit, Basra ve Ahvâz gibi bazı mıntakaların geliri Türk askerlerine verildi ve bu sebeple buraların geliri kesildi. Çünkü Türkler **âmil**'leri ciddiye almayarak onları sıkıştırıyor ve Deylem'lilerle anlaşarak “saltanat hukukunu” çiğniyorlardı. Neticede askerler iktâ'larını genişlettiler ve “ilcâ” yoluyla veya mülk sahiplerinin zulüm sebebiyle kaçmaları neticesi, arazileri ele geçirdiler⁶⁶.

Böylelikle **es-Sevâd**'daki arazilerin çoğu askerlere iktâ edildi ve “askerî iktâ”lar zamanla genişleyerek, Büveyhîlere ait bölgeleri de kapsadı. Mu'izz ed-Devle'nin halefleri de onun yolundan yürüdüler; hattâ daha az öneme sahip yeni iktâ türleri de ortaya çıktı. “Askerî iktâ”lar genişledi ve halifelik arazilerini, **es-Savâfî**'yi, özel emlâk ve **harâc** arazilerini de içine alarak yayıldı. Hattâ 'Adud ed-Devle vakıf arazileri bile askere iktâ etti⁶⁷.

⁶¹ ed-Dürî, **Târih el-'Irâk el-İktisadî**, s.27.

⁶² Bkz. İbn el-Esîr, VIII, 342-343.

⁶³ Miskeveyh, VI, 96-97.

⁶⁴ a.e., VI, 99.

⁶⁵ a.e., VI, 98.

⁶⁶ a.e., VI, 173-174.

⁶⁷ Ebû eş-Şuca', s.72-73; İbn el-Esîr, VIII, 342-343; es-Sâbî, **Târih**, s.247, 327-328, 362.

Şüphesiz bu uygulama, tehlikeli olması ve geniş bir alanı kapsamasıyla birlikte yeni bir adımdır. Ancak hazinenin mâlî krizle karşılaşması yeni değildir. Özellikle, İran ve Irak'ın ikisinin birden Büveyhîlerin idaresi altına girdiğini hatırlayacak olursak, bunun mâlî krizi hafiflettiğini dahi söyleyebiliriz. Aynı şekilde askerlerin maaş (el-'atâ) talepleri de yeni bir şey değildir. Dolayısıyla biz bu iki tezâhürü Büveyhîler'in yeni uygulamalarının neticesi olarak görmüyoruz. Bunun açıklamasını Büveyhîler'in geçmişinde ve onların medeniyet seviyelerinde buluruz. Bilindiği gibi, onlar Deylem'li idiler. Orada kabilevî bir ıktâ şekli hâkimdi ve büyük ailenin reisi (Kethûda) ıktâ'nın sahibi olan kişi idi⁶⁸. Onların nazarında devlet, aile sorumluluğu gibi idi. Bu onların eski tarihlerinde apaçık görülür⁶⁹. Böylesine bir ıktâ anlayışı, "ıktâ" yoluyla ele geçirilen arazinin bölüşülmesi yani, gazânın semeresinin paylaşılmasıdır. Hatırlayacak olursak, paralı Türk askerlerinin değil, Deylem'lilerin başlattığı kargaşa Mu'izz ed-Devle'yi bu "ıktâ" sistemini uygulamaya mecbur etmiştir.

Bu "askerî ıktâ"lar prensip itibariyle irsi değildi. Hattâ ömür boyu sürme mecburiyeti de yoktu. İsteddiği zaman ıktâ'ı ilgâ etmek Büveyhî emîrinin elindeydi⁷⁰. Bu ıktâlar maaş (el-'atâ)'ın yerine verildiği için, "muktâ" hazineye aynî veya nakdî bir meblağ ödemekle mükellefti ve sulama işlerinden de sorumluydu. Bundan sonrası devlet görevlilerinin vazifelerini yapmalarına kalmıştı⁷¹. Ancak ıktâ sahibi askerler, bir şey ödememeye ve ıktâ'larından elde edebileceklerinin en fazlasını elde etmeğe çalışıyorlardı. Hattâ bazıları ıktâ'larını ümit ettikleri gibi kârlı bulmazlarsa onları terk ederek daha iyilerini istiyorlardı. İktâ'lar sanki şahsî mülkleriymiş gibi tasarruf ediyorlardı. İktâ'larında ikâmet etmiyorlar, ıktâ'nın idaresini ve her geçen gün biraz daha artan zulümle vergileri toplama işini de vekillerine havale ediyorlardı⁷².

Zamanla "askerî ıktâ"lar "divân el-ceyş"ın görev alanına girdi. Divân el-Ceyş her bir ıktâ'nın mesahasını ve özelliklerini belirler, boşalan ıktâları dağıtır, ve sair çıkması muhtemel diğer idârî işleri yapardı. Bunun gibi burada vergi nispetlerinin belirlenmesi ile askerin hazırlanması arasında bir bağ vardı. Unutmamamız gerekir ki devlet ıktâ sahiplerinin emrî vâkîlerini kabul etmez, zaman zaman onların gücünü tahdit etmeğe çalışırdı⁷³.

Kendisine ıktâ verilen kumandan, askerinin tahsisâtından sorumlu değildi. Bu askerler devletten maaş veya ıktâ alıyorlardı. İktâ sahiplerinin ıktâlarında yaşayan insanlar üzerinde herhangi bir kanunî hakları yoktu.

⁶⁸ Bkz. Minorsky, *Domination des Dailamites*; el-Birunî, *el-Âsâr el-Bâkiye*, s.224.

⁶⁹ Bkz. Miskeveyh, II, 113, 234, 349-351.

⁷⁰ es-Sâbî, s.408; Ebû eş-Şuca' s.137, 215; Miskeveyh, II, s.97.

⁷¹ Miskeveyh, VI, 98-99.

⁷² a.e., VI, 97,98-99; Ebû eş-Şuca', s.47-50.

⁷³ Ebû eş-Şucâ', s.165, 294-295; es-Sâbî, s.468.

Ancak, emri vâki yaparak (hadlerini tecavüz edip) onlar üzerinde hükmediyorlardı. Hattâ tahditlerin uygulandığı kısa bir dönem 'Adud ed-Devle zamanı istisna edilecek olursa⁷⁴, "askerî iktâ"lar, Bağdad çevresindeki köyleri bile kapsayacak kadar genişledi⁷⁵ ve muhtelif statüdeki arazileri kapsadı. Zamanla bazı arazi sahipleri kaçtılar veya iktâ sahipleri lehine arazilerinden vazgeçerek, onların yanında çiftçi oldular⁷⁶. Zulüm ve haksızlıktan kurtulmak için mülk sahiplerinin yeni efendilere sığınması ve ilcâ (himâye) nizamının yaygınlaşması da buna ilâve edilmelidir. Vâsıt, Ahvâz ve Basra'daki Türk askerleri kendilerine tahsis edilen iktâ'ların geliriyle yetinmediler. İbn Miskeveyh'in dediği gibi: "Sığınma" (et-telâci) usulüne müdâhale ettiler. Arazilere (emlâka) sahip oldular ve âmil'lere kötü davrandılar." İbn Miskeveyh bunu söyledikten sonra "Arazilere ele geçirdiler, himâye (et-telâci) tariki ile halkı himâyeleri altına aldılar ve "beyt el-mâl"ın haklarını ele geçirdiler" demektedir. Böylece, geniş araziler ve köyler askerlerin mülkü oldu. İbn Miskeveyh, Mu'izz ed-Devle zamanındaki "askerî iktâ" sahiplerinin durumunu şu şekilde vasfederek sözlerine son verir: 'Memleketleri ele geçirdiler... ve insanları köleleştirdiler'⁷⁷. Köy toplumlarına gelince, bunların durumu daha da kötüleşti. Çünkü köy ahalişi her türlü himâyeden mahrum olarak, köleliğe benzer bir hâle düşmüşlerdi.

Dikkat edilirse, iktânın esası, yaptığı askeri hizmete karşılık **muktâ**'ya maaş olarak verilmesidir. Yani bu Ortaçağ Avrupasında olduğu gibi bir idarî düzenleme mânâsını taşımıyordu. İktâ sahibinin bir asker techiz etmesi düşüncesi olmadığı gibi, İktâ'nın şartları ve askerlerin bakış açısı toprağı işlemek ve orada yerleşmeyi öngörüyordu. Bu durum da halkın soyulmasına ve fakirleşmesine yol açmıştı.

Büveyhîler Irak'ta köklü bir İslâmî idare geleneği ile karşılaştılar. Onların "askerî iktâ" uygulamaları, özellikle her çeşit araziye kapsadığı zaman, İslâmî anlayışa zıt idi. Bu sebeple bu emr-i vâki' kabul edilmedi. Bunu el-Mâverdi'nin "iktâ el-istiğlâl" hakkındaki görüşlerinden ve Büveyhî uygulamalarına bir sınır çizme gayretlerinden anlıyoruz⁷⁸. Büveyhî ümerâsının, merkezî idarenin kontrolünü yeniden sağlama ve vergi topluma gayretleri, 'Adud ed-Devle devri'⁷⁹ hariç başarısızlıkla neticelendi. Selçuklular gelince "askerî iktâ" en mütakâmil şeklini aldı ve nazariyat ile devletin resmi görüşü uygulamada birleşti.

⁷⁴ Ebû eş-Şucâ', s.47-50.

⁷⁵ İbn el-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 60.

⁷⁶ İbn Miskeveyh; "Kimsesizlerin üzerine bir felaket geldi, durumları kötüleşti, bazıları bu durumdan kaçtı, kimileri de aşırı zulme karşı sabırlı, bir kısmı ise şerrinden emin olmak için çiftliğini iktâ sahibine teslim etmekten memnun", demektedir, Miskeveyh, VI, 97-98.

⁷⁷ Miskeveyh, VI, 174-175.

⁷⁸ el-Mâverdi, *el-Ahkâm es-Sultânîyye*, s.194-195.

⁷⁹ Ebû eş-Şucâ', s. 47-50.

Selçuklular, maaş (el-'atâ) karşılığında askerlerine ıktalar verdiler. İktâ sahibinin kumanda ettiği savaşçıların sayıları ile ıktâ'ların genişliği doğru orantılıydı. Nazarî olarak ıktâ sahiplerinin hakları ıktân gelirleri ile sınırlı olmasına rağmen, çok geçmeden ıktâ üzerinde yaşayan köylü ve çiftçilerin efendisi olma hakkını elde ettiler. Yeni vergiler koydular, çiftçileri zorla karşılıksız çalıştırarak, onların hareketlerini sınırlayıcı kurallar koydular. Selçukluların son zamanlarında devlet bu gelişmeleri kabul etti. İktâ arazinin geliri değil bizatîhi kendisi oldu. Askeri techiz etme karşılığında, çiftçiler üzerinde tam bir hâkimiyet bahşeden ve miras yoluyla babadan oğula geçen bir hâle geldi⁸⁰.

Selçukluların, toprağın kabilenin müşterek mülkü olduğu esasına dayanan telakkileri ve Büveyhîlerin "askerî ıktâ" uygulamaları bunun iki temel dayanağını teşkil eder⁸¹.

Böylece Büveyhîler'in, kabilevî ıktâ telâkkileriyle, "askerî ıktâ" nizâmını uygulamaya başlattıklarını ve Selçuklular'ın da kendi kabilevî anlayışları ile gelip Nizâm el-Mülk'ün yönlendirmeleri ile, "askerî ıktâ"ı yaygınlaştırdıklarını ve hudutlarını çizdiklerini görüyoruz. Bu nizâm Zengîler ve Eyyübîler'de iyice güçlenmiş ve onlarda bunu Suriye ve Mısır'a götürmüşlerdir⁸².

İktâ anlayışında ve uygulamasında vukubulan değişiklikler, bu nizâmı fikhî veya ıstilahî bakımdan inceleyen kitaplarda yansımaları bulur. Biz, Ebû Yûsuf ve Yahya b. Âdem'in "harâc" hakkındaki kitapları veya Ebû 'Ubeyd'in "el-Emvâl"de ıktâ hakkındaki görüşlerini ele almayacağız. Çünkü onlar eserlerini nispeten erken dönemde kaleme almışlardır. Fakat biz H. 320-M.932'den az önce vefat etmiş olan Kudâme b. Cafer'le işe başlayacağız.

Kudâme ıktâ'ı şu şekilde tarif etmektedir; "İktâ, imamların (devlet başkanlarının), uygun gördükleri bir kişiye, zikrettiğimizden şey'den (arazi) bir kısmını vermeleridir. Kendisine bu (arazi) verilen kişi "ıktâ hukuku" ile onun (arazinin, ıktâ'nın) rakabe'sine (kuru mülkiyet) mâlik olur ve onun ösrünü ödemesi gerekir." Kudâme ıktâ'ı nevelerine göre; es-sâvafî, "miras yoluyla veya herhangi bir şekilde mülk edinilmiş olup Halifeye ait arazi"; ölü arazi (el-'arz el-Mevât), ve bunun gibi ormanlık, çalılık, bataklık gibi yararlanılanların, mahsullerin ve intifa şekillerinin değiştiği, hepsi de

⁸⁰ Bkz. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, s. 4-5,17,53-69; Onun, *Cambridge History of İnan*, vol.2 b, p.203 ff.'deki makalesine bakınız.

⁸¹ Samanî Emirliğinde önde gelen kişilere ait ıktâlar vardı. Ancak anlatılan gelişmelerde onların bir etkisi olmadı. Buna delalet eden Nizamülmülk'ün "Samanî ve Gazneli melikler, askerlerine ve görevlilerine ıktâ şeklinde 'atâ vermediler. Bilakis onlara para, erzak ve elbiseler verdiler.

⁸² Boswort, a.g.e., s. 4, 124.

canlandırılması için emek ve para gerektiren araziler olarak sınıflandırmaktadır⁸³. Kudâme'nin burada iktâ'ı fikhî anlamı ile tanımladığı açıktır⁸⁴. Ancak, o bunu yaparken daha da ileriye giderek iktâ'ı diğer bir mülkiyet örneğine yaklaştırıyor. Akabinde “tu'me”yi zikrediyor ve şöyle açıklıyor; “et-Tu'me, devlet başkanının bir şahsa, bir araziye yaşadığı müddetçe faydalanması için vermesi olup öldükten sonra geri alınır.” et-Tu'me ile “iktâ” arasındaki farkı şu sözlerle açıklıyor; “İktâ kendisinden sonra gelenin (mirascının) olur; et-tu'me ise vârislerden alınır”⁸⁵. Sonra “el-İğâr”ı zikrederek şöyle tanımlıyor: “el-İğâr, arazinin âmil'lerden hiç kimsenin müdâhale etmemesi için, korunmasıdır. Bunun karşılığında da devlet başkanının emriyle yıllık muayyen bir vergi ödenir”⁸⁶. Yani bu araziler, imtiyazlı araziler olup, âmil'lere karşı himâye ve mutad vergiden daha az bir nisbete tâbi olmak bakımından, istisnâî muamele görürdü.

Büveyhî hâkimiyetinin ortalarında yazılan (H.387.-M.997) el-Harezmî'nin *Mefâtiḥ el-'Ulûm* adlı eserine baktığımızda, bazı değişmeler görürüz. el-Harezmî iktâ'ı şu şekilde tarif ediyor: “Sultan bir toprağı bir şahsa iktâ eder ve rakabesi (kuru mülkiyeti) onun olur.” Ancak o, ne arazinin nevini ve ne de iktâ sahibinin (muktâ) vergi yönünden yükümlülüğünü belirtir. Sonra “et-tu'me”yi şöyle tarif eder: “et-Tume, bir arazi, bir şahsa, onu işlemesi ve öşrünü vermesi karşılığında verilir ve yaşadığı müddetçe onun olur. Öldüğü zaman veresesinden geri alınır.” Bu ifâdeden zımnen arazinin, ister metruk isterse boz olsun veya olmasın, öşür karşılığında verildiği anlaşılır. el-Harezmî sonra el-igâr'a gelir ve onu şöyle tanımlar: “el-İğâr, korumadır. Bu koruma, bir arazi veya köyün korunması olup, oraya âmil giremez; üzerine bir miktar vergi konur ve bu vergi her yıl, ya merkezdeki veya taşradaki beyt el-mâl'e verilir. Burada yeni olan husûs, igâr'ın sadece bir arazi parçasını değil bir köyün tamamını kapsayabilmesidir. Bu sebepten Büveyhîler'in iktâ'larına benzemektedir. Bundan sonra el-Harezmî, “et-tesviğ”, “el-hatîta” ve “et-tereke” gibi isimler altında, daha düşük vergi verilen bazı hâllere işaret eder⁸⁷ ve der ki: “Böylece insanlar yıllık **harâc**'larından az ödedikleri miktarı kendileri yerler. el-Hatîta ve et-tereke de böyledir.” Böylece, el-Harezmî'nin iktâ mefhûmündeki yeni gelişmelerden ve özel muâmelelerden kasdı ortaya çıkıyor. el-Bûzcânî'nin “el-Menâzil” adlı eserinde, iktâ'lara ilâve olarak “mukâta'alar” ve “igârlar” a dâir verdiği bilgiler de bunu destekliyor⁸⁸.

⁸³ Kudâme, *el-Harâc*, varakâ 85b.

⁸⁴ a.e., varakâ 84b-85a.

⁸⁵ a.e., varakâ 86a-b.

⁸⁶ a.e., varakâ 86a.

⁸⁷ *Mefâtiḥ el-'Ulûm* (t. Kahire) s.40; Bkz. es-Sâbi (Kahire Baskısı) s.36-37.

⁸⁸ el-Buzcânî, *Kitâb el-Menâzil*, 203a-204b.

Büveyhîlerin son zamanlarında eserini yazan el-Maverdî'ye (H.450-M.1058) gelince: Onun, bu devirde hâsıl olan bazı gelişmeleri dolaylı olarak aydınlattığını görüyoruz. el-Maverdî'nin "mülk ıktâ" hakkında söyledikleri, ıktâ'nın malûm olan İslâmî anlamıdır⁸⁹. Ancak burada önemli olan, onun "ıktâ el-istiğlâl"den bahsederken- bu yeni bir ıstılah olarak karşımıza çıkıyor- bunun el-'atâ (maaş) karşılığı olarak verilen ıktâ olduğuna işaret etmesidir. Hattâ daha da ileri giderek o diyor ki: "Ordu mensupları...ıktâ verilmesi câiz olanların en önde gelenleridir." Bu ifadeden açıkça anlaşılıyor ki o, "askerî ıktâ"dan bahsetmekte ve onu fiilen mevcut bir olgu olarak kabul etmektedir. Ancak o, bunu fikhî bakımdan kabul edilebilir bir hâle getirmek için, hudutlarını çizmeğe çalışmaktadır. O, prensip olarak, bu ıktâ'nın harâca tâbi araziden verildiğini belirtmektedir ki, bu, ıktâ'nın daha önceki anlamlarına göre, yeni bir gelişmedir. Fakat o, öşür'e tâbi araziden -yani özel mülkiyetlerden- ıktâ verilmesini reddetmektedir ki bu ifâdeden, mülk arazinin, fiilen askere "atâ" (maaş) yerine "ıktâ" edildiğini anlıyoruz. el-Mâverdî bize "askerî ıktâ" in verâsetle intikal ettiğini bildirirken, "ıktâ el-istiğlâl" in belirli bir müddetle verildiğine, şartlara bağlı olarak ömür boyu verilebileceğine işaret etmekte, fakat tevârüs edilemeyeceğini, edilince bâtil olacağını yazmaktadır⁹⁰.

el-Mâverdî, bu şekilde askerî ıktâ'nın, kapsamını ve önemini açıklamakta ve ıktâ'nın "ıktâ el-istiğlâl" olarak adlandırılan ve çoğunlukla askerler için el-'atâ' (maaş) yerine verilen yeni bir türünden bahsetmektedir. O, ıktâ'nın birden fazla nevine işaret etmekte; bir görev veya zamanla sınırlı olan veya kaydı hayat şartıyla verilen ve bunun bir sonucu olarak verâset yolu ile intikal eden ıktâ'lardan bahsetmektedir. Ondan anladığımız göre ıktâ, **es-Savâfî** ve **el-Mevât** araziyle sınırlı kalmamış, bilakis öşür ve **harâc** arazisini de kapsamıştır. el-Mâverdî "askerî ıktâ" hakkında bilgi verirken zarûretler çerçevesinde, bunu "yeni bir ıktâ türü" olarak kabul etmekte ve bu uygulamayı oturtacak fikhî temeller bulmaya çalışmaktadır.

Fukahânın ıktâ üzerindeki çalışmalarının Bedr ed-Dîn b. Cemâ'a (639-733h./1241-1332m.)'nın el-Melik en-Nâsır Muhammed b. Kalavun (693-741h./ 1293-1340m.) adına yazdığı, *Tahrîr el-Ahkâm fî Tedbîr Ehl el-İslâm* adlı eseriyle son haddine ulaştığını söyleyebiliriz. İbn Cemâ'a "askerî ıktâ"yı "ıktâ el-istiğlâl" olarak görür ve her tür araziden bu şekilde ıktâ edilebileceğini söyler. Ancak o, sadaka mallarının ıktâ edilmesini ve verâset ilkesini kabul etmez. Sonra da ıktâ'nın üçüncü bir neviden söz eder ki o da madenlerle ilgili olan "ıktâ el-erfâk"⁹¹ tir.

⁸⁹ el-Mâverdî, *el-Ahkâm es-Sultâniyye*, s.190-191.

⁹⁰ a.e., s.194-196.

⁹¹ *Islamica*, VI, s. 370-386'daki metne bakınız.